

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

1945 рік. ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА

МАТЕРІАЛИ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ,
ПРИСВЯЧЕНОЇ 50-РІЧЧЮ ПЕРЕМОГИ
НАД ФАШИЗМОМ ТА 50-РІЧЧЮ
ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАКАРПАТТЯ
З УКРАЇНОЮ

(Ужгород, 26 травня 1995 р.)

Ужгород
Виробничо-видавничий комбінат "Патент"
1995

3. ЦАМДБ СРСР, Н – 17681, арк. 75–76.
4. Там же, арк. 76.
5. Там же, арк. 77.
6. Там же, арк. 94–95.
7. Офіцинський Р. Названа праця. – С.12.
8. Химинськ Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород. 1992. – С.85.
9. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород. 1993. – С.113.
10. ЦАМДБ СРСР, Н – 17681- арк. 27–29.

Роман ОФІЦИНСЬКИЙ

ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ ПІДКАРПАТСЬКИХ ЧЛЕНІВ ДЕРЖАВНОЇ РАДИ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У ЛОНДОНІ (1940–1944)

Повноцінна картина суспільно-політичного розвитку Закарпаття під час Другої світової війни немислима без скрупульозного з'ясування політичного кредо, всіх аспектів діяльності підкарпатських членів Державної ради Чехословацької республіки у Лондоні Павла Цібере (5 травня 1910 р., с. Залуж на Мукачівщині – ?) та Івана Петрушака (14 жовтня 1902 р., с. Радванка (тепер – мікрорайон м. Ужгорода) – 19 вересня 1961 р., Ужгород). Ставши членами Державної ради (заснована в жовтні 1940 р. в Лондоні экс-президентом ЧСР Е.Бенешом як дорадчий орган – передпарламент), П.Цібере (жовтень 1940 – березень 1944) та І.Петрушак (березень-листопад 1944) показали себе послідовними прибічниками різних суспільних орієнтацій. Однак об'єднуючим стержнем їхніх політичних поглядів стало тверде переконання про післявоєнні перспективи Підкарпатської Русі (Закарпатської України) винятково в складі домюнхенської Чехословаччини.

Важливим історичним джерелом, що дасть змогу висвітлити дану проблему належним чином, є матеріали кримінальної справи Міністерства державної безпеки СРСР, заведеної 1947–1948 р. на Павла Цібере, котра нам відома (1а), але поки що ґрунтовно неопрацьована, оскільки досі не передана в Державний архів Закарпатської області на збереження. Отже, лівову частку фактажу

нами почерпнуто з аналогічної справи А.Патруса-Карпатського, яка є доступною для науковців (1). Тут, зокрема, подані машинописні копії протоколів допитів Павла Петровича Цібере від 16–17-грудня 1947 р. (вів допит заступник начальника 1 відділення слідчого відділу 2 головного управління МДБ СРСР капітан Ожерельєв) (1, арк. 285–288), 1–2 і 17 березня 1948 р. (допитував начальник 1 відділення майор Мотавкін) (1, арк. 289–305, 306–309), а також копія протоколу очної ставки між звинуваченими А.М.Патрусом-Карпатським і П.П.Цібере від 22 жовтня 1948 р. (1, арк. 310–330). Таким чином, для цього ракурсу документальні свідчення, пов'язані з Патрусом-Карпатським, виявилися золотоносними.

Наприкінці вересня 1939 р. в Станіславське воеводство, шойно окуповане Червоною Армією, разом з двома односельцями (із с. Терєблі Тячівської округи) нелегально потрапив Андрій Патрус (літературний псевдонім – Карпатський). Він – недавній літредaktor ряду закарпатських газет кінця 1930-х рр.: "Голос молоді" (закарпатський крайком Компартії Чехословаччини), "Русській народный голось" (аграрна партія) і "Нова свобода" (Українське національне об'єднання) – був заарештований у м.Долині, далеко від лінії нового радянсько-угорського кордону, ще не опанованого "визволителями" (1, арк. 33–35).

А.Патрусу вдалося підтвердити документально своє членство в КПЧ полінії Міжнародної організації допомоги революціонерам (через О.Борканюка, С.Вайса, І.Турянцю) (1, арк. 131). Завдяки цьому він дістав статус політемігранта і приступив до праці за фахом у м.Кам'янець-Подільському в обласній та районній періодиці (газетах "Червоний кордон" і "Форпост соціалізму").

На початку німецько-радянської війни Патрус добровільно зголосився до війська, закінчив офіцерські курси, але був одразу демобілізований з Червоної Армії як громадянин іноземної держави. Опинившись у Середній Азії (м. Ташкенті), він дізнався про формування чехословацької військової частини на території Радянського Союзу. Тому в перших числах січня 1942 р. прибув на Поволжя, до м. Бузулука. 3 березня 1942 р. до жовтня 1943 р. поручик Андрій Патрус виконував обов'язки перекладача у Чехословацькій військовій місії у Куйбишеві (1, арк. 91). До цього ж міста евакуювалось і посольство ЧСР.

Патрус був добре інформованою посадовою особою. Він займався перекладом з чеської на російську мову і навпаки текстів договорів і угод між Чехословацькою військовою місією і радянськими уповнова-

женими по формуванню іноземних військових частин, агентурних повідомлень, що направлялись органам НКВС СРСР у порядку обміну інформацією і які чехословацькій еміграційній владі поступали з окупованих Німеччиною країн Європи. Поручик А. Патрус вів офіційну переписку з московським Бюро обслуговування іноземців (відомий "Биробин"), виконував окремі доручення господарського і культурно-побутового характеру (купівля військової та художньої літератури для особового складу корпусу Л. Свободи, медичних інструментів, квитків у театр і таке інше) й неодноразово брав участь у чеськомовних радіопередачах із Куйбишева (1, арк. 92, 126).

Як видно з власноручних зізнань арештованого А. Патруса-Карпатського (від 31 січня 1948 р.), він, проходячи службу в Куйбишеві, дуже часто зустрічався і бесідував із земляками-закарпатцями, котрі повертались із радянських виправно-трудоих таборів, де відбували покарання за нелегальний перехід угорсько-радянського кордону в 1939–1941 рр. (1, арк. 107). Бажаючи допомогти торжеству справедливості, Патрус звернувся з приватним листом у наркомат закордонних справ СРСР. Але відповіді не одержав.

12 жовтня 1940 р. колишнього голову аграрної спілки молоді Підкарпатської Русі, генерального секретаря Центральної Карпаторуської національної ради (виникла 11 листопада 1938 р.) Павла Цібере призначили членом Державної ради Чехословацької республіки у Лондоні і доручили йому відання Особливою канцелярією у справах Підкарпатської Русі, яка організаційно підлягала міністерству закордонних справ ЧСР (15, с. 163; 16). Її завдання полягало в пропагуванні підкарпатської автономії в складі відродженої Чехословаччини серед співвітчизників у США, Канаді, Південній Америці, а пізніше й серед військових-закарпатців у чехословацьких закордонних арміях.

Вельми цікавим і показовим є шлях, пройдений П. Цібере до високого (хоча й номінального) призначення. У листопаді 1938 р. – серпні 1939 р. він працював у Празі, активно опонуючи і прихильникам А. Бродія, і соратникам А. Волошина. Після анексії Карпатської України угорська влада оголосила Цібере поза законом. У вересні-грудні 1939 р. йому довелося емігрувати в Югославію (в район руських поселень у Бачці). Звідти через посла ЧСР у Белграді відправив до Чехословацького національного комітету звернення, де виклав свої погляди на боротьбу карпаторуського народу. Опинившись у січні 1940 р. в Парижі, встановив тісні контакти з Чехословацьким національним комітетом (7), займався пропагандистською роботою, в якій викривав ганебні акти гортіївського вандалізму на Підкарпатті (1, арк. 290).

Після падіння Парижа (25 червня 1940 р.) Павло Цібере разом із Чехословацьким національним комітетом виїхав у Лондон. Там на базі комітету було створено Державну раду, а Цібере згідно із спеціальним указом Е. Бенеша призначено її членом 12 жовтня того ж року. 12 січня 1941 р. всі питання щодо Підкарпатської Русі були виокремлені й зосереджені в особливій канцелярії, котру доручили очолити П. Цібере. Разом із ним упродовж двох років у канцелярії пропрацював і вихідець з Кубані, російський білоемігрант, есер Георгій Феофілович Фальчиков. Удвох вони налагодили зв'язок з карпаторуською еміграцією США, Канади, Радянського Союзу, збираючи шляхом листування "інформацію о положении общественной и политической деятельности карпатороссов" (1, арк. 290).

Починаючи з 1941 р., весь склад Державної ради ЧСР став отримувати грошові субсидії від англійського уряду. Особисто Цібере належало щомісячно 75 фунтів стерлінгів як члену Державної ради та 10 фунтів стерлінгів за керівництво "карпаторуською канцелярією". Крім того, він отримував значні суми на фінансування відповідних акцій, що впливали з його компетенції.

Дізнавшись про призначення та функції П. Цібере від посла З. Фірлінгера, Андрій Патрус вирішив звернутись у Лондон за допомогою, оскільки у чехословацькому посольстві у Куйбишеві долею закарпатських в'язнів ГУЛАГу "не очень склонны были заниматься" (1, арк. 107). Більше того, Фірлінгер дотримувався думки: поетик "закарпатцы – украинцы, пусть о них заботится Украина".

У відповідь на телеграму Цібере, в якій висловлювалося зацікавлення колізіями навколо закарпатської еміграції в СРСР, А. Патрус під безпосереднім впливом розповідей звільнених із таборів написав "очень мрачное письмо". І долучив до нього статтю "Не сломить волю закарпато-украинцев в борьбе за свободу", де мовилося про угорське іго на Закарпатті та про рішучість краян (удома і за кордоном) до переможного змагу з фашизмом. Прикінцевий заклик статті стосувався ширшого розповсюдження партизанської війни у Карпатах і вступу добровольців у військову частину Л. Свободи.

Варто зауважити, що за передану в Лондон інформацію Андрій Патрус добре винагороджувався. Так, за вказівкою Павла Цібере міністерство фінансів ЧСР з бюджету "карпаторуської канцелярії" переслало в Куйбишев для Патруса "100 или 160 фунтов стерлингов" (1, арк. 290). А це в умовах СРСР військового часу становило чималу суму.

Незважаючи на те, що голова військової місії полковник Геліадор Піка настирливо турбував посла З. Фірлінгера, аби той дипломатичним

шляхом прискорив звільнення закарпатців, процес просувався болісно і повільно. Зрештою, посол не бажав "портити отношения с советским правительством из-за каких-то русинов" (1, арк. 116). Тоді було вирішено активно діяти через П.Цібере. З цією метою поручик Патрус з ініціативи полковника Піки відправив у Лондон декілька шифрованих телеграм. Траплялися випадки, коли Г.Піка давав уже готові до відправки тексти, складені від імені свого підлеглого (Патруса).

Доречно тут зазначити особливе становище Геліадора Піки. Будучи довіреною особою президента Е.Бенеша, він до призначення в Радянський Союз відвідував різні країни з таємними дорученнями. Виняткової довіри в Бенеша удостоювалися крім Піки тільки член Державної ради Франтішек Угліж і особистий секретар президента Едвард Таборський. Отже, полковник Г.Піка з'явився в Куйбишеві не випадково, а для нейтралізації прорадянських елементів (Фірлінгера і Готвальда).

Далі, Андрій Патрус написав Павлу Цібере великого узагальнюючого листа "о положении карпатороссов в СССР". Мова йшла про їх безвідрадні життя в ув'язненні ("тяжелый труд изнуряет их силы, они массово умирают от болезней"). У листі вказувалися назви декількох виправно-трудова таборів (ВТТ) і кількість закарпатців, що знаходилися там. Усі цифрові дані автор узяв із рапортів окремих осіб, яких вдалося звільнити. Справа в тому, що кожен чехословацький підданий, котрий прибував з місця позбавлення волі, в обов'язковому порядку опитувався про те, в якому ВТТ перебував, яка його величина в інженерно-технічному плані, скільки засуджених уміщав, на яких об'єктах в'язні працюють, їх харчовий та санітарно-гігієнічний режим, смертність і, особливо, число і списки ув'язнених іноземців (чехів і словаків, поляків тощо).

Опити в Бузулуці проводили офіцери бригади, що формувалась, Шмолда, Янда і Ярош, а у військовій місії – Єнік, Пернікарж і Патрус. З деякими розмовляв і сам Піка. Всі опитувальні листи поступали до А.Патруса, котрий заносив їх у спеціальну книгу (1, арк. 120). За дорученням керівника місії він складав відповідні пам'ятні записки для свого посольства і звертався до уповноваженого Ради народних комісарів СРСР генерала Жукова з проханням про звільнення репресованих. Внаслідок цих заходів узимку 1942–1943 рр. закарпатці почали великими групами прибувати в Бузулук.

Різні розуміння національних інтересів привело до напружених і неприємних взаємин Г.Піки і З.Фірлінгера. В одній з бесід із поручиком

Патрусом полковник Піка висловився: "Ще не видно кінця війни, ще не було ніяких мирних договорів, а Фірлінгер уже продає вас – закарпатців. Він готовий продати Советам не тільки Закарпаття, але і всю Чехословаччину... Він більше турбується про Советів, аніж про Чехословаччину" (1, арк. 149). Тому було налагоджено паралельно два канали державного зв'язку (по лінії міністерств закордонних справ і національної оборони). Отож військова місія старалась оминати шифрувальників із посольства і часто користувалась послугами британських колег. За підписами Піки і Патруса в Лондон міністру національної оборони ЧСР генералу Інгру, зокрема, надійшла телеграма про ганебну поведінку посла З.Фірлінгера, в якій говорилося, що він, боячись погіршення відносин із радянськими властями, займався "очковтирательством и скрывал от своего правительства истинное положение дел с освобождением карпатских русинов" (1, арк. 176–177).

У цих донесеннях зазначалося, що на території Радянського Союзу в таборах і тюрмах знаходиться "15 тысяч карпаторусских эмигрантов", які перебувають у "невыносимо тяжелых условиях" (1, арк. 201). Військова місія передала генералу Інгру і англійській розвідці розгорнуті дані про промислові та гірничо-переробні підприємства, де працювали засуджені; про будівництво оборонного заводу в Новосибірську, який зводили, починаючи з 1939 р., спеціалісти з колишніх заводів Шкоди; про нову залізничну магістраль на Півночі. Також була передана схема розташування виправно-трудова таборів у СРСР, виготовлена в трьох примірниках авіаційним аташе майором Пернікаржем і співробітником місії підпоручиком Єніком на основі свідчень звільнених чехословацьких підданих (1, арк. 206).

Піка всіляко намагався паралізувати комуністичну пропаганду, спрямовану на чехословацьких військовослужбовців. За словами Єніка, Фірлінгер і комуністи своїми політбесідами, виступами і мітингами перетворили військову частину в Бузулуці "в какой-то колхоз, где каждый может говорить все, что хочет" (1, арк. 177). Натомість Геліадор Піка пробував поширити тезу про те, що карпатські українці не мають нічого спільного з радянськими українцями. "Спільність мови ще не означає повну етнічну спільність між двома народами, – твердив голова місії. – Англійці та американці розмовляють на одній мові, але це дві цілком різні держави".

Як свідчить протокол очної ставки арештованих П.Цібере і А.Патруса (22 жовтня 1948 р.) загалом у 1942–1943 рр. у Лондон було відправлено до п'яти листів і близько п'ятнадцяти телеграм щодо ма-

сового звільнення громадян ЧСР з ГУЛАГу (1, арк. 316), які спричинили великий резонанс ("много шума") навколо даної проблеми (1, арк. 160). Так, на початку 1943 р. посол США в Радянському Союзі Стенлі через Фірлінгера старався уточнити цифру закарпатських українців, ув'язнених НКВС, оскільки американці вирішили по-середництвом Червоного Хреста надати їм гуманітарну допомогу (1, арк. 321). Чехословацький посол, з'ясувавши потрібне у військовій місії, повідомив приблизну кількість – від чотирьох до семи тисяч. Але невдовзі З.Фірлінгер збалантував свій уряд у Лондоні повідомленням, що у радянській пеніциарній системі закарпатців уже нема, бо всі, мовляв, давно звільнені. Дізнавшись про це, Піка з Патрусом послали телеграму зі спростуванням генералу Інгру, а копію Цібере.

У 1948 р. на вимогу Міністерства державної безпеки СРСР був підготований "Меморандум из телеграмм, посылавшихся в 1942–1943 гг. военным атташе Чехословакии в Министерство национальной обороны в Лондон" (1, арк. 244–250). Зафіксовано 15 телеграм. Найбільш примітна – від 6 серпня 1942 р. У ній зроблено вельми цікавий наголос:

"Павлу [ген. Моравец, начальник відділу розвідки МНО ЧСР]. Индифферентность посла Фирлингера к вопросу освобождения подкарпатских русин и сознательное приукрашивание информации об их положении здесь может принести нам большие внутренние затруднения после войны, так как нас будут упрекать в том, что чехословацкое правительство ничего не сделало для освобождения тысяч интернированных подкарпатских русинов, что их освобождение саботировалось представителем Чехословацкой республики Фирлингером... Милан [п-к Г.Піка]".

У телеграмі від 12 березня 1943 р. подано приблизне число всіх прибулих до Бузулука – "свыше 1800 подкарпатских русинов".

Про ситуацію навколо закарпатських в'язнів ГУЛАГу П.Цібере декілька разів доповідав особисто президенту Е.Бенешу, а також детально інформував його оточення. Як відомо, перебуваючи в Англії, Бенеш усі важливі питання обговорював не в Державній раді, а у вузькому колі соратників (переважно в себе на дачі), до котрих належали політичний секретар президента Дртіна, міністр закордонних справ Я.Масарик, заступник міністра закордонних справ, міністр інформації Г.Ріпка, начальник канцелярії президента Я.Смутний, член Держради Ф.Угліж.

У цілому Е.Бенеш мав невисоку думку про П.Цібере як політичного діяча (14, с. 363–364). Причиною того стала настирливість

і впертість останнього в одній з найгостріших проблем довоєнної Чехословащини – про автономний статус Підкарпатської Русі. Оскільки Бенеш і в післявоєнній Чехословащині не бажав "оформить правовое положение карпатороссов и предоставит Карпатской Руси права автономной области", то восени 1943 р. Павло Цібере відмовився від своїх обов'язків у Державній раді ЧСР і зрікся політичної діяльності (15, с. 173–174). Проте офіційну відставку отримав лише в березні 1944 р. Знаходився в Лондоні до жовтня 1944 р., звідки через Тегеран виїхав у Москву, де пробув до січня 1945 р. Відтак повернувся на батьківщину, на Закарпаття, де й проживав до арешту співробітниками МДБ.

Такий маршрут не став безпідставною випадковістю. Очевидно, в Лондоні Цібере чітко зрозумів, у чиїх реально руках доля рідного краю, і спробував ускочити в паротяг, що мчав уже на всіх швидкостях. Проте завдання, покладені на нього чехословацьким урядом, виконувались доти якнайдоцільніше. Павлу Цібере вдалося заангажувати карпаторуську еміграцію в Америці питаннями післявоєнного статусу Закарпаття і становища краю під угорською окупацією. Його "Обращение к карпатороссам в Америкі", підписане "Д-р Павел Цібере, Представитель Подкарпатской Руси в Государственном Советі Чехословацкой Республікі, в Лондоні", засуджувало угорсько-німецьке насилля на окупованих землях, містило заклик до всіх американських карпаторуських організацій створити Карпаторуську Національну Раду, що висловлювала б волю і об'єднувала зусилля земляків, а також передбачало загальну платформу – автономна Підкарпатська Русь у відновленій ЧСР.

Взагалі в Америці виявився дуже чутливий і сприятливий ґрунт для чехословацької пропаганди. Недаремно канонік О.Ільницький гостро виступив проти пробенешівської орієнтації "Американской Карпаторусской Едноти" (12). Особливо дісталось авторам анти-угорської політичної брошури Івану Ладижинському (вихідець із Пряшівщини) та Емануїлу Ганделсману. Невипадково "Подкарпатска Советодадельна Комиссія" на засіданні 29 жовтня 1941 р. одноголосно прийняла резолюцію, в якій засуджувалися "в кругах америчьких русинов і інде поза границею розношувані стремліня і наміри бенешовской пропаганди, чтобы подкарпатска територія от мадырской Святой Корони колись отлучилася". Текст, підписаний О.Ільницьким, Ю.Мариною, М.Демком, Ю.Фельдешієм та ін., надіслали до представників усіх американських руських товариств і газет.

Однак у США в газеті "Карпатія", журналах "Єдинство" (офіційний орган "Карпаторуської унії", виходив у м. Карі, штат Індіана) і "Карпаторуські новості" (видавала чехословацька інформаційна служба в Нью-Йорку) систематично оприлюднювались інформація про бойовий шлях закарпатців у корпусі Свободи (13, 19, с. 152). Незважно догадатися, що ці відомості подавались А.Патрусом, а персилювалися безпосередньо до редакцій П.Цібере. Тим не менше, з відомих причин Е.Бенеш не дав дозволу на участь останнього у Все-американському конгресі русинів, який відбувся 12-13 липня 1942 р. в Нью-Йорку (14, с. 363).

Член Державної ради Павло Цібере знайшов підтримку серед лідерів провідних об'єднань закарпатських американців. Виходячи з положень Сен-Жерменського мирного договору (10 вересня 1919 р.), вони домагались автономії всього Закарпаття (включаючи Пряшівщину) і узаконення російської мови в його діловодстві. Політична програма Цібере, пред'явлена Державній раді та у меморандумі 20 липня 1943 р. урядові, водночас не розходила з принципом правової спадкоємності, котрий висував Бенеш (16). Але домагання, аби питання про державно-правове впорядкування статусу Закарпаття стало складовою ланкою пропагандистської роботи серед закарпатців у чехословацьких військових частинах, до уваги не брались. Емігрантський уряд ЧСР, по суті, лише цікавився ситуацією на закарпатських теренах. Іван Петрушак, котрий замінив П.Цібере в березні 1944 р. на посаді члена Державної ради, тої злободенності не торкався так завзято і стояв на позиціях московського керівництва КПЧ.

І.Петрушак у 1930-х рр. працював секретарем крайового комітету Червоних профспілок, редактором комуністичних газет "Працююча молодь" і "Голос життя" (18). Емігрував до Англії в березні 1939 р. Ставши членом Державної ради, налагодив у Лондоні випуск бюлетня "Карпати кличуть". З його ініціативи 6 лютого 1944 р. розпочав діяльність "Підкарпатський клуб", який незабаром нараховував більше ста членів (9). Головними завданнями клубу стали культурно-політична праця серед закарпатських емігрантів; видання бюлетня з метою оперативного інформування своїх членів, а також англійського суспільства "про боротьбу нашого народу проти мадярських окупантів"; "зав'язування братерських зв'язків з підкарпатськими організаціями в Канаді, Америці та СРСР"; вивчення української мови тощо (11). На засіданнях Підкарпатського клубу з актуальними доповідями виступили провідні чехословацькі громадські діячі, зокрема голова Державної ради Прокіп Макса ("Життя і праця чехословацьких

військових частин в СРСР, на Близькому Сході та в Англії"), міністри Г.Ріпка ("Значення боротьби карпатських українців у визволенні ЧСР") і Ф.Немец ("Перша допомога УНРА та господарська відбудова Підкарпаття").

На сторінках бюлетня "Карпати кличуть" оприлюднив народознавчу розвідку "Довбуш" та популярний нарис "Короткий перегляд історії Карпатської України" чеський славіст Зденек Неєдли, відомий ґрунтовними студіями з україністики. Низку важливих дописів помістили Ю.Гаджега, Г.Феєр, М.Білецький, а зонайбільше – сам видавець Іван Петрушак. Він послідовно пропагував ідею рівноправності трьох слов'янських народів – чехів, словаків і закарпатських українців (3; 4) і не мислив у вересні 1944 р. Закарпаття поза державним життям післявоєнної Чехословаччини (5). Такими ж сподіваннями була пронизана його доповідь, виголошена у Лондоні 11 жовтня 1943 р. на "Слов'янському семінарі" і видана окремю брошурою "Карпатські українці і слов'яни" наступного року (6).

На відміну від русофільських орієнтирів П.Цібере, І.Петрушак зайняв тверду українську позицію. Так, 3 квітня 1944 р. у Державній раді довго дискутували про те, як називати офіційно Закарпаття – Підкарпатська Русь (Чаплович, Ріпка) чи Підкарпатська Україна (Петрушак, Вало) (14, с. 367). Але далі уточнення назви він не йшов. Про зміну державно-правового статусу краю, в його розумінні, не могло бути й мови.

Проте судилось інакше. І завинив у тому чи найбільше чехословацький емігрантський уряд. Позиція Бенеша стосовно майбутньої долі Закарпаття була в 1939–1944 рр. доволі хиткою. Протягом 1939 р. экс-президент, перебуваючи на еміграції в Лондоні, не міг сформулювати єдиної концепції. У січні він накреслив таку модель: "У Центральній Європі вагому роль буде виконувати Росія... Гітлер допоможе нам стати сусідом Росії. Після всіх катастроф нашим завданням є, щоби в Ужгороді була накінець Росія, а Прешов був би найближче до Росії... Кордони з Росією повинні бути якнайдовшими". А в серпні: "Якщо Росія не буде нашим сусідом, то Підкарпатська Русь повинна бути складовою частиною республіки (ЧСР – авт.)" (17, с. 226). 22 вересня у розмові з послом СРСР у Великобританії І.Майським Е.Бенеш відкрито заявив про можливість приєднання Закарпаття до Радянського Союзу і виключив категорично інші варіанти (Польща і, особливо, Угорщина).

Пізніше, 8 липня 1941 р., очевидно зрозумівши фатальність попередніх просторікувань, Бенеш у стенограмі розмови з Майським уже домігся фіксації принципу правового континуїтету в справі відбудови післявоєнної Чехословаччини, ствердивши: "Підкарпатська Русь по

праву належить нам... Вона просто наша. Вони (СРСР – авт.), звичайно, також мають, що тут сказати, але з ними ми домовимось" (17, с. 227). Однак подібного нічого не трапилось.

Політичні емігранти із Закарпаття взагалі були дезорієнтовані та розгублені капітулянтською позицією оточення і самого Едварда Бенеша. І аграрник Цібере, і комуніст Петрущак з нешкідливим оптимізмом бачили рідний край у складі нової Чехословацької республіки. Але Уряд і Державна рада ЧСР у Лондоні показали свою неспроможність у практичному плані відстояти національні інтереси. Правда, робилися певні спроби мобілізувати всі наявні можливості, щоби забезпечити собі перевагу. Так, в січні 1944 р. за дорученням Е. Бенеша чехословацьке підпілля в Празі налагодило контакт з представником уряду Карпатської України Вікентієм Шандором, сподіваючись використати "місцеві національні українські сили" і надіючися за їхньою допомогою "забезпечити за собою вплив і позитивне рішення на випадок плебісциту чи іншого вияву волі населення" (20, с. 66). Примітним є і той факт, що у своїх книгах, виданих під час і після Другої світової війни, Бенеш ніколи не називав уряд Карпатської України на чолі з А. Волошином "нацистським" чи "фашистським", як це дозволяли собі окремі його соратники (наприклад, Г. Ріпка).

У підсумку – геополітична доктрина більшовизму перемогла. Карпати перестали бути bastіоном на шляху імперських устремлінь Радянського Союзу.

Д Ж Е Р Е Л А

I. НЕОПУБЛІКОВАНІ

1. Державний архів Закарпатської області. – Фонд 2558 (Кримінальні справи НКВС-МДБ-КДБ СРСР. 1939–1980-ті рр.). – Опис 1. – Справи 971–972 (Следственное дело по обвинению А.М. Патруса-Карпатского). – 630 аркушів.

1а. Архів управління Служби безпеки України по Закарпатській області. – Спр. 1890 (Следств. дело по обв. П.П.Цибере).

II. ДОРОВОК ПІДКАРПАТСЬКИХ ЧЛЕНІВ ДЕРЖАВНОЇ РАДИ ЧСР

а) праці на суспільні теми

ПАВЛА ЦІБЕРЕ (Cibere Pavel)

2. Obrascenje k karpatorossam v Ameriki // Jedinstvo-Unity / o. Ivan Ladizinsky, redaktor. – [New York: Izdatelstvo Americanskoje Karpatoruskoje Jedinstvo, 1941]. – s. 2–4.

ІВАНА ПЕТРУЩАКА (Petrušćak Ivan)

3. До 60-ти роковин президента Бенеша // Карпати кличуть / Видає чл. Державної ради Іван Петрущак для своїх друзів з Підкарпатської Руси. – 1944. – Число 4 (червень). – С. 2.

4. Чехословацька держава буде народною державою чехів, словаків і карпатських українців! // Там же. – 1944. – Ч. 5–6 (липень–серпень). – С. 2–3.

5. Напередодні найвищих історичних завдань // Там же. – 1944. – Ч. 7 (вересень). – С. 2.

6. Karpatsví ukrajinci a Slované. – Londýn: Československý výbor pro slovanskou vzájemnost, 1944. – 28 s., map.

б) біографічні нариси та довідкові матеріали

7. Dr. Pavel P. Cibere (Kratkoje biografičeskoje opisanije) // Jedinstvo – Unity. – S. 24–29.

8. Rossija i Karpatorossy // Там же. – S. 29–30.

9. Клуб підкарпатської еміграції заложено! // Карпати кличуть. – 1944. – Ч. 2 (15 березня). – С. 1.

10. Всеслов'янська маніфестація у Лондоні // Там же. – 1944. – Ч. 4 (червень). – С. 5–6.

11. Діяльність Підкарпатського Клубу // Там же. – 1944. – Ч. 4. – С. 7.

12. Ильницький А. Про что мрѣють вороги Подкарпаття и руського народа? // Каледарь "Гандя" на 1942 рок / Ред. Ю. Золтан и Е. Габріел. – Будапешт: Издание Централы "Гандя", 1941. – С. 26–34.

III. КРИТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

13. Болдижар М. Про що повідали архіви (Карпаторуська еміграція та Закарпаття в роки другої світової війни) // Новини Закарпаття [Ужгород]. – 1993. – 30 вересня. – С. 6.

14. Vanat I. K niektorým otazkam zahraničného odboja zakarpatských Ukrajincov počas druhej svetovej vojny // Жовтень і українська культура – Октобер а украјинска култура. – Пряшів – Prešov, 1968. – S. 351–369.

15. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Книга друга (вересень 1938 – лютий 1948 р.). – Братіслава-Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, відділ української літератури, 1985. – 355 с.

16. Ванат І. Закарпаття – RES NULLIUS? // Нове життя [Пряшів]. – 1991. – Ч. 43. – С.; Ч. 44. – С.

17. Гранчак І., Поп І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни//Карпатика: Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. – Вип.2. – Ужгород, 1993. – С. 223–236.

18. Довганич О. Петрушак Іван Дмитрович (1902–1961)//Борці партії. – Ужгород: Карпати, 1984. – С. 267–268.

19. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)/Авториз. пер. з англ.; передм. І. Попа. – Ужгород: Поличка "Карпатського краю", 1994. – 296 с.

20. Шандор В. Бенеш в екзилі і карпатські українці//Сучасність [Мюнхен]. – 1981. – Ч.2 (лютий). – С. 61–66.

Михайло ДЕЛЕГАН

НОВІ ДОКУМЕНТИ ПРО ПЕРЕДУМОВИ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ

1 вересня 1939 року німецько-фашистські війська напали на Польщу. Так розпочалася друга світова війна.

17 вересня 1939 року за розпорядженням тодішнього уряду СРСР радянські війська перейшли польський кордон і зайняли Західну Україну та Західну Білорусію. Ці події мали величезне воєнно-стратегічне значення для СРСР, адже його державний кордон відсувався на сотні кілометрів на захід. Кордон був установлений в Карпатах, на межі із Закарпаттям. Наближення Радянської Армії та встановлення радянських порядків у Західній Україні мало прямий вплив на піднесення підпільної боротьби патріотів Закарпаття проти угорсько-фашистської окупації краю, за возз'єднання з усім українським народом.

Напередодні 50-річчя возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною в складі СРСР з'явилося чимало спроб по-різному трактувати цей історичний акт.

З цього приводу звернемо увагу на те, як оцінювались ці події офіційною окупаційною владою гортистської Угорщини.

Свідченням цього є ряд документів Угорського державного архіву в Будапешті, які не були в науковому обігу. Вони дають уявлення про те, як місцеве населення сприйняло угорську фашистську окупацію і які форми протесту (окремі, звичайно, на основі даних документів) застосовувало.